

La situació francesa en els moments de la Pau de Cateau-Cambrésis, 3 d'abril de 1559

JOAN BADA ELIAS

Universitat de Barcelona

Resum:

La Pau de Cateau-Cambrésis (1559) obre el camí per establir un nou model de relació entre religió i monarquia que conclourà amb l'Edicte de Nantes (1598). Al llarg d'aquests quaranta anys el protagonisme històric europeu depèn sobretot de França: tant la qüestió religiosa com la qüestió dinàstica. Aquest treball està dedicat a explicar els punts més importants d'aquest camí, que anirà assumint nous conceptes, importants en el camp del pensament, com la llibertat de culte i la tolerància religiosa, a la recerca d'un nou plantejament en la relació de la trilogia afiançada des del segle XIV —«una fe, una llei, un rei»—, que consisteix a mantenir la unicitat en la llei i en el rei, però acceptant la duplicitat de la fe, calvinista i catòlica.

Paraules clau: religió, França, calvinisme, guerres civils, Nantes.

Abstract:

The Peace of Cateau-Cambrésis (1559) opened the road to establishing a new type of interaction between religion and crown, which would lead to the Edict of Nantes (1598). Through those forty years European politics were mostly dependent on France: a religious issue, a dinastic issue. This work traces the main steps along this road, as new, important concepts were to develop in the field of thought, such as freedom of cult and religious tolerance. A new understanding of the fourteenth-century trilogy «one faith, one law, one king» was under way, consisting on the maintenance of the unicity in law and

king, and the acceptance of a duplicity of faiths, the Calvinist and the Catholic ones.

Key words: Religion, France, Calvinism, civil wars, Nantes.

1. *Introducció*

Penso que en iniciar aquesta exposició sobre el tractat de Cateau-Cambrésis (1559) val la pena donar una ullada a la situació i la relació entre religió reformada i els estats europeus perquè en aquest moment França ha de prendre una decisió important: tolerància religiosa davant el calvinisme, que tenia una àmplia difusió, o intolerància religiosa, és a dir, reafirmar la política duta a terme des del segle XIV: «una fe, una llei, un rei».¹

Evidentment em limito a donar les dades més significatives. Les dues monarquies nòrdiques —Suècia i Dinamarca— havien ja nacionalitzat l'Església a partir dels principis reformadors de Martí Luter: Suècia amb Gustav Vasa I a la dieta de Västerås (1527) i Dinamarca amb Frederic I, a la dieta d'Odense (1527). Anglaterra havia assumit el mateix sistema en els regnats d'Enric VIII i d'Eduard VI i de forma definitiva, superat el regnat de Maria Tudor (1553-1558), amb Isabel I (8 de maig de 1559). A Ginebra i altres cantons de Suïssa s'havia anat reafirmant l'opció de Joan Calví, que havia també assumit els grups zwinglians (1541).² A Polònia els grups germànics lluitaven per aconseguir el reconeixement de

1. Continuen essent bàsiques les obres: Émile G. LEONARD, *Histoire générale du protestantisme*, vol. I, *La Réformation (des origines à 1564)*, PUF, París, 1961; i vol. II, *L'établissement (fin XVIe-XVIIe siècle)*, PUF, París, 1961; Joseph LECLER, *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, Aubier, París, 1966, 2 vols. De forma resumida, Georges LIVET, *Les guerres de religion*, PUF, París, 1962. Amb motiu del IV centenari de l'edict de Nantes, vegeu Michael Granjean et Bernat Roussel, eds., *Coexister dans l'intolérance. L'édit de Nantes (1598)*, Labor et Fides, Ginebra, 1998.

2. Huldrych ZWINGLI, *Breu instrucció cristiana i altres escrits*, introducció de Joan Bada, Proa, Barcelona, 1999.

les formes no catòliques —luteranisme i calvinisme— i un futur rei de França, Enric III, en vivia les dificultats (1573-1578). A l'Imperi, la pau d'Augsburg (1555) havia posat els fonaments d'una possible convivència establint el principi «*cuius regio huius religio*». Als Països Baixos, el maldestre repartiment de l'herència de Carles V (+1556) comprometia Felip II en la seva política, complicada també pel fet que el rei Felip era el príncep consort d'Anglaterra (1554). La monarquia dels Àustria a la península Ibèrica, amb Felip II, encapçalava la tasca de l'acabament i aplicació de Trento (tercera i darrera etapa, 1562-1563) i assumia la Contrareforma catòlica. A l'Imperi Germànic la política del nou emperador, Ferran I (1555-1564),³ era de tornar a provar el camí del diàleg.

França no havia decidit encara quina posició adoptar davant de problemes més urgents com la lluita per l'hegemonia amb l'Imperi, heretada després per la monarquia dels Àustria a la Península. Les experiències europees podien donar-li la iniciativa i trobar el camí que enfortís encara més la monarquia a França.

2. La Reforma a França fins al 1559

En el cas de França hem de parlar de Segona Generació de la Reforma protestant. Fins al 1538 els nuclis reformadors francesos depenien ideològicament de la Reforma de Martí Luter. Quan Enric II inicia el seu regnat a França (1547-1559), fa un any que ha mort el reformador alemany (1546) i Joan Calví està avançant en la Reforma aplicada al món urbà —la ciutat de Ginebra—, després d'haver viscut i completat el seu pensament a la ciutat d'Estrasburg.⁴

La primera data en què apareix el luteranisme a París, en l'entorn intel·lectual de la Sorbona, és 1519, per això és aquesta la institució que

3. El «currículum» de Ferran I havia estat: rei de Bohèmia (1526), rei d'Hongria pel casament amb Anna, germana de Lluís II, mort a Mohacs davant els turcs (1526), rei dels romans (5 de gener de 1531).

4. Joan CALVÍ, *Institució de la religió cristiana*, Proa, Barcelona, 1991.

adopta ràpidament la posició de condemna del primer pensament de Luter (encara no ha escrit la important trilogia de 1520 ni havia estat condemnat per Roma) l'any 1521, que afecta també el nucli de l'evangelisme de Meaux, encapçalat per Jacques Lefèvre d'Étaples (1450-1537), mancat en aquells moments del suport reial: Francesc I estava retingut a Madrid després de la derrota de Pavia. Els nuclis luterans d'aquesta etapa neixen a Lió, on hi haurà la gran revolta (1529), Grenoble, Bordeus, Bruges i altres ciutats. Aquest moviment, que podem considerar clandestí, dona senyals de vida en el famós discurs de començament de l'any acadèmic del síndic de la Facultat de Teologia de la Sorbona, Nicolau Copp, però inspirat per Joan Calví (1533) i manifesta la seva força amb els *placards*, cartells contra el catolicisme apareguts als carrers de la capital la nit del 17 al 18 d'octubre de 1534.

És en aquest moment quan, davant l'expansió del luteranisme a França, Francesc I adopta una doble política: d'una banda li va bé enfortir els senyors germànics enfront de l'emperador Carles V (lliga d'Es-malcalda), però, de l'altra, li fa una certa basarda potenciar excessivament la Reforma per evitar que aquesta domini la monarquia i es trenqui l'es-lògan que des del segle XIV havia ajudat a crear el centralisme francès i a dotar-lo d'una base doctrinal, ja mencionat: «una sola fe, una sola llei, un sol rei».

Per això la reacció de Francesc I davant els *placards* és una certa persecució que durarà un any; en aquesta mateixa línia Enric II, el seu successor, tornarà als bisbes la jurisdicció sobre els delictes de fe (1549) i vuit anys més tard intentarà crear la Inquisició a l'estil castellà (1557), però Roma, és a dir, el papa Pau IV, amb el mateix zel egocèntric que el bloquejava per acceptar la reobertura del concili de Trento, li negava la constitució d'aquest tribunal, que, vista l'experiència hispànica, era més de la corona que de l'Església (1557). Signar la pau amb Espanya, no amb l'Imperi, amb Felip II, successor del seu pare, l'emperador Carles (1556), es feia necessari per poder afrontar la qüestió de la unitat religiosa; Cateau-Cambrésis va ser, doncs, l'oportunitat, que, malauradament, Enric II no va poder aprofitar; morí el 12 de juliol de 1559, pocs mesos després de la signatura del tractat, deixant al seu fill Fran-

cesc II, casat amb Maria Stuart, i a la reina mare regent, Caterina de Mèdici, la solució del problema.

A poc a poc, el calvinisme havia anat substituint el luteranisme. L'any 1559 els calvinistes francesos s'aplegaven en sínode a París, on proclamaven la *Confessio* de la Rochelle, la redacció de la qual fou supervisada pel mateix Calví; eren 2.150 les comunitats representades.

3. *L'experiència de l'enfrontament religiós a l'Imperi abans de la Pau d'Augsburg (1555)*

Els passos de la confrontació religiosa entre catòlics i seguidors de Martí Luter tenen l'inici en el pobre resultat de la dieta de Worms (1521), en la qual Luter, d'acord amb la legislació medieval, va ser proscrit de l'Imperi; la tolerància religiosa encara no havia començat a fer camí. L'edicte no va ser acceptat per una bona part del membres de la dieta i, a partir d'aquell moment, entra en joc la relació entre el poder civil i el poder religiós, i ambdós aspectes s'emboiquen.

La dècada dels anys trenta comença amb la coronació imperial a Bolonya, fruit de la victòria de les tropes imperials sobre les pontifícies i el saqueig de la ciutat de Roma (1527). Carles V vol acabar amb la confrontació i decideix la convocatòria de la dieta a la ciutat d'Augsburg (1530). Podríem dir que és una dieta més «teològica» que política. Un grup de set prínceps capitanejats per l'elector, Joan de Saxònia, i les ciutats imperials de Nuremberg i Reutlingen, presenten la «Confessió de fe d'alguns prínceps i ciutats, entregada, com a resposta, a la Majestat Imperial». El redactor, per encàrrec d'aquestes autoritats, havia estat Felip Melancton, que, com a bon humanista, havia llimat les expressions més dures. Una altra confessió era l'anomenada *Confessio tetrapolitana*, presentada per les ciutats lliures d'Estrasburg, Constança, Memmingen i Lindau, de tendència zwingliana, redactada per Martin Bucer i Wolfgang Koppel.⁵

5. Més conegut per Capiton.

El tercer document va ser la *Confutatio Pontificia*, rèplica dels teòlegs papals. La dieta porta encara l'empenta dels grups erasmistes, oberta al diàleg i a la recerca d'una solució, a partir de l'ús en els documents d'una terminologia ambigua que permetés trobar una via comuna. Com diu Lortz, «és el més important intent de l'humanisme de penetrar en el luteranisme sense suprimir-lo».⁶ La desaparició del canceller Gattinara la fa encara més inviable, però segueix aquesta política i tenen lloc encara dos altres col·loquis: a Leipzig, empès per Jordi de Saxònia (1534), i el segon pel seu conseller Georg von Carlowitz (1539).

A la meitat de la dècada hi ha canvi en el pontificat, ja que puja Pau III (1534-1549), i comença a obrir-se pas la idea que únicament un concili ecumènic, en principi no refusat per Luter, podria trobar la solució al conflicte i evitar l'enfrontament militar, és a dir, d'entrada una guerra civil dins l'Imperi, però, atesa la ràpida difusió del luteranisme, religió oficial en els regnes de Suècia i de Dinamarca (1527), deixava entreveure que la guerra esdevindria internacional, perquè, d'altra banda, Francesc I de França, el candidat a emperador derrotat en l'elecció de 1519, volia aconseguir l'hegemonia política. No podem oblidar en el rerefons la presència a la frontera oriental de l'Imperi dels Turcs otomans i la constant necessitat de mantenir homes armats per contenir-ne l'expansió.

Carles V es troba de ple entre dos focs: França i l'Imperi Turc. Això el porta a deixar de banda la via dels «col·loquis» i a convocar la dieta, que no tenia cap relació de dependència amb el Pontificat. La primera serà a Espira (1544), on l'emperador fa una sèrie de concessions als luterans a l'espera de la reconciliació, ja sigui per la via «d'un concili cristià lliure de la nació alemanya», la petició de Luter des de Worms (1521), ja sigui per reprendre la via dels col·loquis, malgrat els recents fracassos. La rèplica de Pau III fou prou dura per poder buscar la pau amb França (Crépy 1544) i amb els turcs. Així s'obrí el camí cap al concili, que després d'un darrer ajornament començaria les seves sessions a Trento

6. Vegeu LECLER, *Histoire*, vol. I, p. 262.

(21 de desembre de 1545), sense presència de Luter o dels seus seguidors més notables.

L'esclat altra vegada de la guerra civil —emperador contra lliga d'Esmalcalda—, el trasllat del concili a Bolonya (1547) i la seva suspensió (1549), amb el consegüent enuig de Carles V, que considerava l'acord pres de mantenir el concili a Trento violat per Pau III, desembocaren en l'*Interim* d'Augsburg, el 30 de juny de 1548, que no agradà a ningú. Es reprengué el concili a Trento sota la direcció de Juli III (1551-1552), amb presència d'alguns luterans, però la derrota de Carles V davant de la lliga d'Esmalcalda, convertida en una autèntica coalició europea i turca contra l'emperador, portà a una nova dissolució del concili de Trento i al tractat de Passau (30 de juliol - 2 d'agost de 1552) com a pas previ a la convocatòria de la dieta. L'armistici, ja que es pot anomenar així, confirmava la prepotència dels prínceps, enterrava la concepció imperial de Carles V i els garantia la llibertat religiosa, que conduïa vers la unió d'Església i estat aplicada als prínceps; entrava en crisi el concepte d'una Europa unida sota el catolicisme.

El que havia estat una mesura temporal esdevingué definitiva a la dieta d'Augsburg. El decret final de la dieta (25 de setembre de 1555), signat per Ferran I, atorgava la pau definitiva entre els catòlics i els seguidors de la Confessió d'Augsburg i en quedaven fora tots els altres corrents «protestants» (anabaptistes,⁷ calvinistes, zwinglians⁸). Es consagrava el dret de reforma segons el principi *cuius regio huius religio*, bo i obligant a abandonar els territoris que canviessin de religió tots aquells que volien conservar la seva, encara que no fos la del senyor territorial; però apareixia el concepte de «tolerància religiosa», sobretot a les ciu-

7. Sobre els anabaptistes i el seu influx, d'una banda, en la guerra dels camperols, i, de l'altra, la seva oposició a la intervenció de l'autoritat civil en matèria religiosa, vegeu Ugo GASTALDI, *Storia dell'Anabattismo*, vol. 1, *Dalle origini a Münster (1525-1535)*, Claudiana, Torí, 1971; vol. 2, *Da Münster ai giorni nostri*, Claudiana, Torí, 1981.

8. Aquesta exclusió donaria peu a la dimensió religiosa de la Guerra dels Trenta Anys, amb què el príncep del Palatinat, convertit al calvinisme, volgué obtenir les mateixes concessions que tenien els prínceps luterans.

tats imperials, on havien de conviure les diverses formes religioses cristianes. Els prínceps mantenien el control dels béns rebuts a Passau (1552).⁹ S'establí el «reservat eclesiàstic» amb la finalitat que els bisbats catòlics dels quals el bisbe n'era també senyor territorial, no fossin secularitzats en cas que el seu bisbe-senyor passés al luteranisme. Finalment, com a garantia del bon compliment de l'edicte de la dieta, s'establí la composició paritàtica del tribunal imperial.

El 25 d'octubre de 1555, davant dels Estats Generals reunits a Brussel·les, Carles V presentà l'abdicació com a monarca. El 16 de gener de 1556 ho feia dels regnes peninsulars i terres afegides. El 28 de març Felip II era proclamat rei a Valladolid i el 12 de març de 1558 Ferran I era reconegut com a emperador a la dieta de Frankfurt. El 21 de setembre d'aquest mateix any morí el rei-emperador Carles. L'any següent, Felip II i Enric II de França signaven la pau de Cateau-Cambrésis (3 d'abril de 1559). El rei francès es disposava a afrontar la qüestió religiosa a França; però morí, accidentalment, el 12 de juliol. La qüestió religiosa quedava en mans d'un infant, Francesc II, i de la seva mare, la reina regent, Caterina de Mèdici. L'experiència viscuda a l'Imperi per resoldre-la, seria recollida per algú i podria evitar-se a França una guerra civil per motius religiosos?

4. *De la Conjura d'Amboise a l'Edicte de Nantes (1598)*

Francesc II morí al cap de pocs mesos d'iniciar el seu regnat i el va succeir el seu germà Carles IX (1560-1574), també menor d'edat i, per tant, sota la regència de la seva mare, Caterina de Mèdici, l'autèntica protagonista de la política francesa en aquells moments. En l'assemblea dels Estats Generals celebrada a Orleans (13 desembre 1560-31 gener 1561), el canceller Michel de l'Hospital culpa els calvinistes del complot d'Am-

9. Serà ell el punt de referència de l'edicte de Restitució, en plena Guerra dels Trenta Anys.

boise (març del 1560).¹⁰ El canceller, d'acord amb la reina mare, va criticar els calvinistes acusant-los de sediciosos, va mostrar la seva desaprovació contra els catòlics integristes, afirmava la unitat religiosa del regne, però anunciava la celebració d'un «concili nacional» i una actitud de major clemència, no es pot parlar encara de tolerància. Mentre es feien possibles aquests objectius es prenen mesures provisionals fins a la celebració del concili: llibertat per als detinguts, exceptuats els líders, prohibició de controvèrsies religioses, els calvinistes eren considerats «instància col·lectiva» i, per tant, podrien reunir-se en assemblea no cultural. Era un inici important a la política que duria fins a l'Edicte de Nantes (1598).

El discurs va provocar l'alerta del papa Pius IV (1559-1565). El concili de Trento estava suspès des del 1552 i s'estaven fent esforços per reprendre'l. L'episcopat francès, per ordre del rei, s'havia abstingut d'assistir a les sessions de la primera i segona etapa (1545-49, 1551-52). Si ara era convocat de nou com volia el papa i urgia Felip II, que volia veure acabada l'obra del seu pare, Carles I, què passaria amb l'episcopat francès?

Caterina de Mèdici decidí seguir l'experiència alemanya: convocar un «col·loqui de religió» a Poissy (9 setembre-14 octubre 1561). Els membres del col·loqui, l'estatut del qual no quedava gens clar, eren: per part dels catòlics, un petit grup de bisbes; per part dels calvinistes, un grupet de pensadors, dirigits per Teodor Beza, el Melanchton de Calví; un cop començat, el papa decidí enviar-hi un legat papal, en la persona del cardenal Hipòlit d'Este, acompanyat dels teòlegs jesuïtes Lainez, Polanco i Coudret. El col·loqui va resultar un fracàs i tornà a plantejar el tema del «concili nacional». D'aquest fracàs els calvinistes en deduïren la necessitat d'organitzar-se (Sínode de Sainte-Foy, novembre del 1561), sota la direcció de parlamentaris de Bordeus i de Tolosa del Llenguadoc. La monarquia decidí plantar cara; l'edicte de gener (gener del 1562) establia dos punts: prohibició d'assemblees culturals calvinistes a l'inte-

10. Havia estat una revolta de la noblesa contra els ducs de Guisa, oncles de la reina Maria; l'havia acabada el príncep de Condé i li havien donat suport grups de calvinistes; havia estat reprimida durament. Calví havia desaprovat la revolta. Vegeu LECLER, *Histoire*, vol. II, p. 49.

rior de les ciutats i autorització per celebrar-les de dia i fora de les ciutats. Comença el camí de la tolerància civil. Era una decisió política, però a l'ensems tenia encara una pensament de fons humanista, que a la llarga duria als grups dels «polítics» que treballaren l'Edicte de Nantes, la pau d'Alais i la política de Richelieu.

No es tracta de fer la narració minuciosa de les guerres de religió, sinó de remarcar alguns aspectes, sobretot tenint present, d'una banda, la progressiva configuració d'un estat calvinista paral·lel a l'Estat francès, que arriba al seu màxim desenvolupament al començament del regnat d'Enric III (1574), i, de l'altra, l'eixamplament de la llibertat religiosa fins a configurar el concepte que a la pràctica aconduiria a la «tolerància religiosa».

L'equilibri obtingut amb el decret del 1562, també anomenat de Saint Germain, es va trencar ràpidament amb la matança de Vassy (Champagne), provocada pels homes del duc de Guisa; seguit d'un període de guerra oberta, que porta a l'edicte d'Amboise (19 de març de 1563). A partir d'aquí, ni que sigui simplificant una mica, l'esquema és: edicte de pau - fet sagnant - guerra oberta - edicte de pau.

El procés de configuració de les estructures polítiques «hugonotes» consistí en comunitats civils de fe reformada, unides en una federació parlamentària i militar, dotada dels òrgans necessaris administratius, polítics, judicials i jurídics. El reglament és publicat el 16 de desembre de 1573 i el 15 de febrer següent queda estructurat el territori des del punt de vista hugonot. Presideix la cúpula del poder el príncep de Condé (jove) i se li donen els títols de governador general i protector de l'Església reformada de França. L'Assemblea General aplega les assemblees provincials o generalitats i aquestes apleguen les comunitats de base. L'executiu és presidit pel protector (des de 1576, Enric de Navarra) i el consell, mentre que l'estructura militar està presidida pel governador i els magistrats municipals són els encarregats de la policia, els jutges o assimilats exerceixen la jurisdicció judicial i les finances es nodreixen de les contribucions i taxes reials, l'embargament dels béns de la clerecia catòlica i els ingressos de la comunitat.

L'edicte d'Amboise, de 1563, establia la llibertat de consciència, expressió emprada per primera vegada, i s'eixampla la llibertat de culte

(permesa fora de les ciutats pels alts magistrats i els seus súbdits), més una ciutat per batllia; únicament als «suburbis urbans» es poden edificar temples. L'edicte de Sant Germain (8 d'agost de 1570) manté les concessions anteriors i eixampla els llocs on es permet el culte reformat (terres senyorials, suburbis de dues ciutats per batllia) i s'introdueix la concessió de dominis sobre quatre ciutats fortificades per dos anys (La Rochelle, Montauban, Cognac i La Charité), que són lloc de refugi i penyora de compliment de les concessions.

Després de la nit de Sant Bartomeu (24 d'agost de 1572), l'aplicació de la «raó d'estat» amb la mort de 30.000 a 100.000 hugonots i la guerra subsegüent, l'edicte de Bolonya (11 de juliol de 1574) confirma l'anterior de Saint Germain. Dos mesos més tard mor Carles IX i puja al tron el rei de Polònia Enric III, el darrer dels fills d'Enric II, situació que planteja automàticament el tema de la successió, nou element a tenir present en aquest període. A la penetració de les tropes del príncep de Condé, el rei respon amb l'edicte de Beaulieu (6 de maig de 1576) amb àmplies concessions: llibertat de culte amb exclusió de París i els seus suburbis, concessió de vuit ciutats fortificades i de càmeres bipartidistes en el Parlament. Però al cap d'un any i mig l'edicte de Poitiers (2 d'octubre de 1577) restringeix aquestes ampliacions dels llocs de culte i es dissolen les lligues militars. Enric III capgira la situació i l'11 de juliol de 1585 proclama el catolicisme com a religió única del regne, i obliga els calvinistes a triar entre conversió o exili, a l'ensens que les càmeres bipartidistes són suprimides.

La tranquil·litat aconseguida es trenca en presentar-se el problema dinàstic: el 10 de juny de 1584 mor Francesc d'Alençon, duc d'Anjou i delfí, i deixa obert el camí de la corona de França als Borbons, en la persona d'Enric de Navarra, que s'havia afiliat novament al calvinisme. La lliga catòlica formada pels Guisa amb la protecció de Felip II intenta evitar aquesta eventualitat. Es va creant l'ambient del perill que correria França si ascendia al tron un rei calvinista i es recorda l'execució de Maria Stuart, viuda de Francesc II (28 de febrer de 1587), amb una forta campanya escrita. La guerra dels tres Enrics té un acabament dramàtic: Enric de Guisa, assassinat per ordre del rei, en aplicació de la raó d'estat

(23 de desembre de 1578), Enric III és assassinat pel fanàtic Jacobo Clemente (2 d'agost de 1589) i, en virtut del «París bé val una missa», Enric de Navarra abandona el calvinisme i retorna al catolicisme, succeeix el rei i els Borbó esdevenen reis de França. Calia, doncs, acabar el conflicte religiós.

Els objectius d'Enric IV són clarament tres: acabar amb la Lliga dels Guisa (el 22 de març de 1594, el rei entra a París), refusar els espanyols (tractat de Vervins, 2 de maig de 1598) i donar un estatut definitiu al calvinisme fent possible la unitat del regne, tot i l'existència de dues religions. L'accés del rei havia portat la suspensió de l'estat hugonot paral·lel, però el seu pas al catolicisme va fer que es tornès a posar en vigor fins i tot el títol de protector i el 31 de maig de 1601 desapareixia l'Assemblea de Châtelleraut, òrgan permanent de l'estructura paral·lela.

La solució al conflicte que plantejava en començar aquest treball (unitat d'estat i pluralitat de religió) va portar a la proclamació de l'Edicte de Nantes (13 i 30 d'abril de 1598): la llibertat de consciència és garantida a tot el regne, la llibertat de culte ampliada exclou només la capital i algunes seus de senyoriu episcopal, atorgament de tots els drets civils als calvinistes, 250 places fortes de seguretat¹¹ i dues ciutats per batllia o senescalat, reconeixement civil dels pastors, als quals es dotava econòmicament i se'ls reconeixia el dret al secret professional a conseqüència del seu pasturatge, finalment, s'establien càmeres especials per garantir l'exercici d'aquest conjunt de drets. De les 2.150 comunitats existents en iniciar-se les guerres de religió en quedaven 763 (35%), distribuïdes en ordre de major a menor a Llenguadoc (27,78%), Delfinat i Provença (12,31% cadascuna), Guyenne (10,87%) i Normandia (7,7%). El cost humà havia resultat especialment dur.

Una altra conseqüència de l'Edicte de Nantes fou barrar el pas a la proposta de convertir França en un patriarcat que ajuntés ambdós cultes sota un sol cap: el rei. Lluís XIV, en aquesta línia, suprimiria bona part dels drets dels hugonots (1685). La relació política-religió agafava un altre camí: el gal·licanisme.

11. 51 de seguretat, 16 de *mariage*, 80 de propietat senyorial.